

Çelebi, M. B. (2019). “Sosyal Bölünmeler Sonucu Ortaya Çıkan Siyasal Partiler ve Milli Görüş Hareketi: MSP ve RP Örneği”. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 1 (1), s. 34-53

SOSYAL BÖLÜNMELER SONUCU ORTAYA ÇIKAN SİYASAL PARTİLER VE MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ: MSP ve RP ÖRNEĞİ*

Political Parties Emerged From Social Divisions and Milli Görüş Movement: Case of
MSP and RP

Mustafa Burak ÇELEBİ**

ÖZET

Modern anlamda siyasal partilerin ortaya çıkışı 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Dünya tarihinde ve özellikle Batı Avrupa özelinde görülen bölgesel, kültürel, sınıfsal, dinsel, ideolojik ve ekonomik temelli sosyal bölünmeler çeşitli siyasal partilerin doğmasına sebep olmuştur. Sosyal bölünme çeşitlerinden merkez-çevre çatışması, Türkiye’deki siyasal partilerin temel ayrılık sebeplerinden biridir. 1970’li yılların başında İslamî muhalefetin önemli bir temsilcisi olarak ortaya çıkan Milli Görüş Hareketi (MGH) ve bu hareketin siyasal partileri, o zamana kadar veri olarak alınan merkez-çevre çatışmasına dini-ideolojik bir bakış açısıyla yaklaşılmasına sebep olmuştur. Çalışma; siyasal parti kavramının ne anlama geldiğini, genel olarak sosyal bölünmeler sonucu ortaya çıkan siyasal parti çeşitlerini, Türkiye’ye özgü sosyal bölünmeleri, Milli Görüş Hareketi’ni ve bu hareketin iki önemli partisi olan Milli Selamet Partisi (MSP) ve Refah Partisi’ni (RP) sosyal bölünmeler bağlamında konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Partiler, Sosyal Bölünme Çeşitleri, Merkez-Çevre Çatışması, Milli Görüş Hareketi, MSP ve RP

ABSTRACT

In the modern sense, the emergence of political parties begins in the mid-19th century. In world history –and especially in Western Europe– social divisions that are based on region, culture, class, religion, ideology and economy led to the birth of various political parties. Center-periphery conflict –which is one kind of social division– is one of the main reasons for the separation of the political parties in Turkey. Milli Görüş¹ Movement (MGH) and its political parties, –which are risen as a significant representative of Islamic opposition in the early 1970s– caused to approach the center-periphery conflict –which was considered as data until then– from a religio-ideologic point of view. This study explains the concept of political party; types of political parties which are came up by the social divisions; social divisions that

1 Milli Görüş kavramındaki “millî” sıfatı kelimenin bire bir anlamıyla İngilizce “national” terimine karşılık gelmemektedir. Türkiye’de Milli Görüş’ün “millî” olma vasfı, söz konusu siyasal akımın İslamcı özelliğine yapılan bir vurgudur. Bu nedenle çalışmanın İngilizce özet bölümünde yer alan bu kavram “Millî Görüş” şeklinde özel isim olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde parti isimlerinin kullanımı da özel isim bağlamında ele alınmıştır.

* Bu çalışmada, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde devam etmekte olan doktora tez çalışmasından yararlanılmıştır.

** Arş. Gör., Şırnak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-9935-759X, mbcelebi1542@gmail.com.

are specific to Turkey; Milli Görüş Movement (MGM); and finally Milli Selamet Party (MSP) and Refah Party (RP) that are belong to this movement (MGM) in the context of social divisions.

Keywords: Political Parties, Types of Social Division, Centre-Periphery Conflict, Milli Görüş Movement, MSP and RP.

GİRİŞ

Siyasal partilerin, modern siyasal sistemlerin en önemli unsurlarından biri olduğunda şüphe yoktur. Birden çok siyasal partinin varlığı modern demokrasinin vazgeçilmez şartıdır. Siyasal sistemdeki parti veya partilerin nitelikleri, yapısal ve fonksiyonel özellikleri, sisteme damgasını vurur ve onun bir bütün olarak işleyişini yakından etkiler. Tek parti iktidarına dayalı yönetimler modern totaliter rejimlerin ayrılmaz bir parçası iken, birden çok siyasal partinin varlığı modern demokrasilerin vazgeçilmez şartını oluşturur (Özbudun, 1974: 1).

Siyasal partiler, demokratik yönetimin eleştirel bağlantısı olarak kabul edilegelmiştir. Serbest ve adil seçim süreçlerinde faaliyet gösteren açık, katılım odaklı, uygulanabilir ve temsili bir parti sistemi, demokratik hükümeti mümkün kılan görevleri yerine getirir. Böyle partiler olmadan demokrasinin var olduğu söylenemez (Katz ve Crotty, 2006: 1).

Modern anlamda siyasal partiler, 19. yüzyıl ortalarında var olmaya başlamıştır. Bu tarihten önce siyasal ve toplumsal alanda faaliyet gösteren İlk Çağ cumhuriyetlerini bölen *hizipler*, Rönesans İtalyası'nda bir komutanın etrafında toplanan *ordular*, devrim meclislerinin bir araya geldikleri *kulüpler* ve anayasal monarşilerin mülkiyet esasına dayanan seçimlerini hazırlayan *komiteler* de siyasal iktidarı ele geçirme ve kullanma anlamında “parti” kavramı içerisinde anılabilirler. Fakat bu yapılar, bugünkü anlamıyla siyasal parti hüviyetine sahip olmamışlardır. 1850 yılına kadar dünyanın hiçbir ülkesi, kelimenin bugünkü anlamında siyasal partilerle karşı karşıya gelmemiştir. Buralarda fikir akımları, halk kulüpleri, felsefi dernekler ve parlamento grupları kurulmuş fakat, gerçek siyasal partilere rastlanmamıştır. Siyasal partilerin tüm dünyaya yayılma süreci 1950 yılında başlamıştır (Duverger, 1974: 15).

Modern anlamda siyasal partilerin ilk çıktığı yer, İngiltere ve ABD'dir. İngiltere'de bugünkü Muhafazakâr Parti'yi destekleyen monarşi yanlısı *Toryler* ile, bugünkü Liberal Parti'yi destekleyen anayasal çözüm yanlısı *Whigler* 1688 Devrimi'ni birlikte yönlendirmişlerdir. 1850-1860 yılları arasında kurulan Liberal ve Muhafazakâr partiler, bu grupların küllerinden doğmuşlardır. Bunu 1893 yılında İşçi Partisi'nin kuruluşu izlemiştir (Özdemir & Atılğan, 2015: 242).

Siyasal partilerin ortaya çıkışı sorunu ele alınırken çoğunlukla İngiltere'deki gelişmeler örnek olarak gösterilmektedir. Fakat modern nitelikte ilk siyasal parti örnekleri ABD'de karşımıza çıkmaktadır (Duverger, 1974: 15; Heywood, 2007: 357; Özbudun, 1974: 29; Teziç, 1976: 17). Bu ülkede iki büyük partinin ortaya çıkışı anayasanın kabul tarihi olan 1787 yılına rastlamaktadır. Anayasa hazırlanırken, federalistler ve anti-federalistler arasında yaşanan mücadele iki partinin doğuşuna sebep olmuştur. Federalistlerin temsilcisi olan Alexander Hamilton bağımsızlık savaşı sırasında güçlenen kapitalizmin

veya sanayicilerin çıkarlarını savunmuş, bunlara daha sonra *cumhuriyetçiler* adı verilmiştir. Buna karşılık, anti-federalistlerin başını çeken Thomas Jefferson ise, güçlenmekte olan kapitalistlerin karşısında yer alan çiftçiler ile orta ve alt sınıfların temsilcisi olmuştur. Bunlara başlangıçta cumhuriyetçiler daha sonra da *demokratlar* denilmiştir (Berkes, 1946: 77; Teziç, 1976: 17-18).

1. SİYASAL PARTİ KAVRAMI

Siyasal parti kavramı en ayrıntılı ve anlaşılır şekliyle Ergun Özbudun tarafından yapılmıştır. Özbudun (1974: 4) siyasal partileri, halkın desteğini sağlamak suretiyle devlet mekanizmasının kontrolünü ele geçirmeye veya sürdürmeye çalışan, sürekli ve istikrarlı bir örgüte sahip siyasal topluluklar olarak tanımlamıştır. Bu tanımlı yaptıktan sonra Özbudun, siyasal parti kavramına vermiş olduğu anlamı daha fazla pekiştirmek amacıyla, siyasal parti denildiğinde ne anlaşılması gerektiğini, hangi yapıların siyasal parti tanımı içine girip girmediğini ve olması gereken bazı özellikleri şu şekilde vurgulamıştır (Özbudun, 1974: 4-5):

“Halkın desteğini sağlamak suretiyle> ifadesi bu tanımın en önemli özelliklerinden biridir. Bu destek her zaman yarışmacı bir seçim yoluyla ifade bulmayabilir. Dolayısıyla tek partiler ve plüralist rejimlerdeki totaliter ve ihtilâlcı partiler, bizim parti tanımımıza girmektedir. Öte yandan devlet mekanizmasının kontrolünü halk desteğine dayanmaksızın ele geçirmeye çalışan siyasal gruplar, örneğin hükümet darbesi yapmak üzere örgütlenen bir topluluk, elbette siyasal parti sayılamaz. Siyasal partiler, özü bakımından, halkın siyasete katılmasının araçlarıdır. Öyleyse, siyasal parti tanımında da, siyasal katılma unsuruna birinci derecede ağırlık verilmesi gereklidir.”

Yukarıdaki açıklamadan da anlaşılacağı üzere, herhangi bir grubun siyasal parti olarak anılabilmesi için öncelikle halkın desteğini sağlaması gerekmektedir. Siyasal iktidarı ele geçirme amacı ikinci sırada yer almaktadır. Halk desteği olmadan siyasal iktidarı ele geçiren bir oluşum siyasal parti olarak kabul edilemez. Halkın desteğinin yarışmacı usullerle mi, yoksa tepeden inmece bir yaklaşımla mı gerçekleştiği hususu ise ayrı bir tartışmanın konusudur.

1950'lerin sonlarıyla birlikte dünya devletlerinin %80'inden fazlası siyasal partiler tarafından yönetilmişlerdir. 1970'lerin başlarına doğru militarizmin yayılmasıyla siyasal partilerde gerileme yaşanmış, siyasal partiler ihtilaf çıkarmakla, hızla yükselen açlık problemlerini ve etnik-sosyal çatışmaları çözme konularında başarısız olmakla suçlanmışlardır. Bunun yanında ayrıca, ekonomi ve ordu makamlarınca uygunsuz oldukları kanıtlanmaya çalışılmıştır. 1980'li ve 1990'lı yıllarda demokratikleşmenin artması partilerin yeniden önem kazanmasını sağlamıştır. Asya'da, Afrika'da ve Latin Amerika'daki askerî yönetimlerin gevşemesi ya da çökmesi, hiç şüphesiz, partilerin yeniden ortaya çıkmasına imkân sağlamıştır. Eski Komünist devletlerdeki tek partili yönetimler rekabetçi parti sistemleriyle yer değiştirmiştir (Heywood, 2007: 356).

Heywood'un 1950'li yıllardan itibaren demokrasi ve siyasal partilerin yükseliş ve çöküş dönemleri hakkında yapmış olduğu tespitler dünyanın çoğu bölgesi için uyumlu olsa da, bu bilgiler her coğrafya için geçerli sayılamaz. Örneğin, Türkiye'de 1970'li yıllarda çoğulcu demokratik bir siyasi ortam yaşanmıştır.

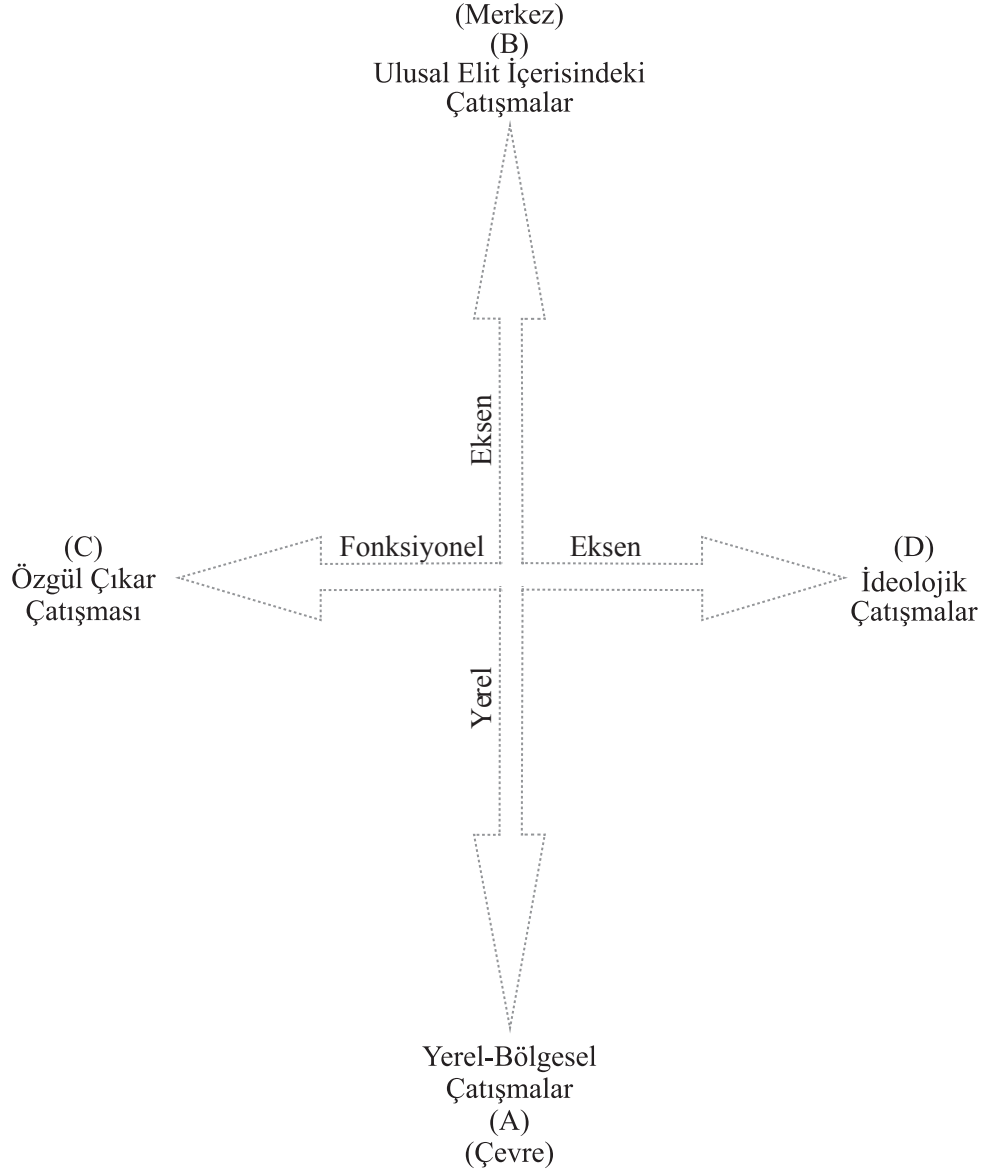
Adalet Partisi'nin (AP) ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) başını çektiği Sağ ve Sol merkezli partilere ek olarak, Türkiye İşçi Partisi (TİP), Milli Selamet Partisi (MSP) ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) gibi ideolojik yönü daha ağır basan Sosyalist, İslâmcı ve Milliyetçi partiler bu dönemde etkin bir şekilde faaliyet göstermişlerdir. Dolayısıyla Heywood'un 1970'li yıllarda siyasal partilerde düşüş yaşandığı yönünde yapmış olduğu tespit Türkiye gerçeklerine uymamaktadır. Aynı şekilde -1990'lı yıllar bir tarafa bırakılırsa- 1980'li yılların siyasal partilerin yükselişe geçtiği yıllar olarak anılması, yine Türkiye gerçekleriyle bağdaşmamaktadır. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'nden sonra birçok siyasal parti kapatılmış, cunta yönetiminin icazetiyle sadece üç partinin siyasal faaliyetlerine izin verilmiş ve Türkiye, anti-demokratik bir döneme girmiştir. Sonuç olarak, modernleşmeye ilişkin demokratikleşme, siyasal katılım ve rekabetçi seçimlere yönelik uygulama ve değerler, tüm dünyada aynı zaman dilimlerinde karşımıza çıkmamaktadır. Ayrıca bu kavramların uygulanabilirliği veya uygulanabilirlik derecesi zaten kendi içinde tartışmalıdır. Herhangi bir evrensel değerın kâğıt üzerinde kalıp kalmadığı, tam olarak uygulanıp uygulanmadığı her coğrafyanın sosyo-ekonomik ve tarihsel yapısına, yönetim şekline ve uygulanmakta olan hukukî mevzuatına göre değişiklik göstermektedir. Bu sorun (modernleşme, demokrasi, seçim sistemleri, siyasal katılım) ayrı bir çalışma ve tartışmanın konusudur.

2. SOSYAL BÖLÜNMELELER SONUCU ORTAYA ÇIKAN SİYASAL PARTİLER

Siyasal partilerin en önemli işlevlerinden birisi, toplumdaki bölünme ve çatışmaları yansıtmak ve ifade etmektir. Sosyal bölünmeleri ortadan kaldırmaya veya hiç değilse bunların açıkça ifadesini yasaklamaya yönelik tek-parti sistemleri bir yana bırakılırsa, bütün plüralist parti sistemleri büyük oranda kendi toplumlarındaki bölünmeleri yansıtırlar (Özbudun, 1974: 37).

2. 1. Sosyal Bölünmelerin Boyutları

Sosyal bölünmelerle siyasal partiler arasındaki ilişkiyi ele alan en önemli çalışma, 1967 yılında Seymour M. Lipset ve Stein Rokkan tarafından yayımlanmış olan "*Cleavage Structure, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction*" isimli makaledir. Lipset ve Rokkan sosyal bölünmelerin boyutlarını, "Yerel Bölünmeler" ve "Fonksiyonel Bölünmeler" şeklinde ikiye ayırarak aşağıdaki şekil yardımıyla açıklamaya çalışmışlardır (1967: 10).

Şekil-1: Sosyal Bölünmelerin Boyutları

Kaynak: (Lipset ve Rokkan, 1967: 10)

Şekil-1'e göre yerel eksenin (A-B) başı olan "A" noktasında, egemen ulusal elitlerin ve bürokrasilerinin baskılarıyla mücadele etmeye çalışan yerel-bölgesel muhalefetler yer alır. "A" noktası; merkezin baskılarına karşı çevresel bölgelerin, dilsel azınlıkların ve kültürel tehdit altındaki popülasyonların tepkilerini gösterir. Yerel eksenin diğer ucunda yer alan "B" noktasında ulusal elitin kendi içindeki çatışmaları karşımıza çıkar. Bu çatışmalar, sistem içindeki yerel-bölgesel birimler arasında değil, sistemin bir bütün olarak kontrolünü, organizasyonunu, hedeflerini ve politika seçeneklerini belirleyen gruplar arasında yaşanır (Lipset ve Rokkan, 1967: 10).

Şekil-1'in yatay eksenini oluşturan fonksiyonel eksen (C-D) boyunca çatışmalar, yerel-bölgesel birimler arasında görülmez. Aynı sosyo-ekonomik çıkarlara ve değerlere sahip olan bireyler, amaç birliği kapsamında yerel aidiyet gözetmeksizin aynı gruplarda yer alırlar. Fonksiyonel eksenin "C" noktasında; ekonomideki kaynakların, ürünlerin ve faydaların kısa vadeli veya uzun vadeli tahsisatlarına ilişkin tipik çatışmalar görülür. Üretici-tüketici, işçi-işveren, borçlu-alacaklı, mülk sahibi-kiracı anlaşmazlıkları bu çatışmaların örnekleridir. Eksenin "D" noktasına doğru ilerledikçe; gruplar arasındaki «biz» duygusu ve aidiyet özellikleri daha fazla yoğunlaşır. "D" noktasına ulaşıldığında topluma sıkı sıkıya bağlı dinî veya ideolojik hareketler karşımıza çıkar. Bu noktada (D), tipik "biz-onlar" ve "dost-düşman" karşıtlıkları yüzünden patlak veren çatışmalara rastlanır (Lipset ve Rokkan, 1967: 10-11).

2. 2. Sosyal Bölünmelerin Çeşitleri

Sosyal bölünmelerin iki boyutuna bağlı olarak belli gruplar arasında ortaya çıkan çatışmalar dört farklı bölünme çeşidini karşımıza çıkarmaktadır. Bu çatışmaların sebep olduğu sosyal bölünmelerin ikisi kültürel, ikisi fonksiyonel niteliktedir. Kültürel bölünme çeşitleri, "Merkez-Çevre" ve "Devlet-Kilise" arasında yaşanan çatışmalara sebep olan Ulusal Devrimlerin etkisiyle; fonksiyonel bölünme çeşitleri ise, "Kır-Kent" ve "İşçi-İşveren" grupları arasında yaşanan çıkar çatışmalarına sebep olan Sanayi Devrimi'nin etkisiyle ortaya çıkmıştır (Lipset ve Rokkan, 1967: 14).

2. 2. 1. Kültürel Bölünmeler: "Merkez-Çevre" ve "Devlet-Kilise" Çatışmaları

Kültürel bölünme çeşitlerinin ilki olan Merkez-Çevre çatışmalarına genellikle uluslaşmanın ilk evrelerinde rastlanır. Ulusal devletin güçlü bir merkezi otorite kurma yolundaki çabaları çoğu zaman azınlık kültürlerini ve bu kültürleri koruma mücadelesi veren kenar bölgelerin tepkisine yol açar. Bu bölünme çeşidi kimi zaman ayrılıkçı hareketlere veya iç savaflara yol açabilir. İngiltere'de İrlanda Partisi, İrlanda'nın bağımsızlığına kadar yerel nitelikte bir muhalefet hareketi içinde yer almıştır. İspanya'nın, 1875-1923 yılları arasında kapsayan restorasyon döneminde, merkezi temsil eden bürokrasi ve onun yanında yer alan siyasal partilerle, çevreyi temsil eden Katalan ve Bask bölgeleri arasında yerel ve kültürel çatışmalara rastlanmıştır (Özbudun, 1974: 40).

İkinci kültürel bölünme çeşidi Devlet-Kilise çatışmasıdır. Kilise ve Devlet arasındaki temel mesele eğitimin kontrolü konusunda yaşanmıştır. Katolik, Lutheryan ya da Reformcu özellikler taşıyan Kilise, yüzyıllar boyunca insanın «ruhsal mülkünü» temsil etme ve çocukların eğitimi kontrol altına alma hakkına sahip olmuştur. Lutheryan ülkelerde -19. yy'da olduğu gibi- ilkökul eğitimi tüm çocuklar adına yerel düzeyde uygulamak için adımlar atılmıştır. Ancak dinî yönden farklılık gösteren ve önemli bir kısmı Katolik olan ülkelerde, Fransız Devriminin fikirleri çeşitli bölünmelere yol açmış ve bu durum, dinsel protesto hareketleri ile dinsel partilerin doğuşuna sebep olmuştur (Lipset ve Rokkan, 1967: 15).

2. 2. 2. Fonksiyonel Bölünmeler: "Kır-Kent" ve "İşçi-İşveren" Çatışmaları

Kültürel bölünmelerde Ulusal Devrimlerin; fonksiyonel bölünmelerde ise, Sanayi Devrimi'nin etkisi oldukça önemlidir. Fonksiyonel bölünmelerin ilki, Kır-Kent çatışmasıdır. Dünya ticaretinin ve sanayi üretiminin göze çarpan büyümesi, kırsal kesimdeki birincil üreticiler ile, kentlerdeki tacirler arasında çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Sanayi Devrimi bu çatışmaları derinleştirmiştir (Lipset ve

Rokkan, 1967: 19). Tarım sektörünün çıkarı, ürettiği ham maddeyi pahalıya satıp, sanayi ürünlerini ucuza alma politikasına bağlıdır. Sanayi sektörünün çıkarı ise bunun tam tersidir. Bu çatışma, Avrupa özelinde her zaman parti sistemlerine yansımamış, kırsal çıkarları temsil eden gruplar büyük partilere eklemleme yoluyla haklarını savunmaya çalışmışlardır. Salt kırsal çıkarları temsil eden köylü partileri oldukça nadirdir. Bunların başlıca örneklerine İskandinav ülkelerinde, Avustralya’da ve iki Dünya Savaşı arasında Orta ve Doğu Avrupa’da rastlanmaktadır. İskandinav ülkelerinde köylü partilerinin varlığı daha çok tarihsel geleneklerle açıklanabilir. Örneğin sanayileşmesi hayli geç olan Norveç’te, demokratikleşme hareketinin öncülüğünü işçi değil, köylü sınıfı yapmıştır. Krala karşı bu mücadeleyi yürüten köylü partisi (Eski adıyla Venstre, yani Sol) daha sonraları bölünerek Liberal Parti, Hıristiyan Halk Partisi ve Çiftçi Partisi’nin doğuşuna öncülük etmiştir (Özbudun, 1974: 43).

Fonksiyonel bölünmelerin ikincisi İşçi-İşveren arasında yaşanan çıkar çatışmalarıdır. İşçi-işveren arasındaki çatışma, günümüzün Batı ülkelerinin çoğunda ideolojik olmaktan çok, bir özgül çıkar çatışması niteliğindedir. Avrupa’nın her ülkesinde işçi sınıfı partileri sanayileşmenin ilk dalgalarının ardından ortaya çıkmıştır. İster büyük ölçekli çiftçilikte, ister ormancılıkta, ister sanayide olsun yükselen ücretli kitleler, çalışma koşullarına ve sözleşmelerinin güvensizliğine karşı çıkmışlar ve işverenlerden sosyal ve kültürel olarak yabancılaşmışlardır. Bu durum çeşitli sendikaların oluşumuna ve Sosyalist partilerin gelişmesine neden olmuştur (Lipset ve Rokkan, 1967: 21; Özbudun, 1974: 50).

İlk başlarda özgül çıkar çatışması niteliği taşıyan işçi-işveren çatışması, bir kısım Sosyalist ve Komünist partilerin etkisiyle ideolojik yönü ağır basan bir niteliğe bürünmüştür. Sosyal hareketliliğin yüksekliği, sınıflar arasındaki statü engellerinin zayıflığı, işçi sınıfının siyasal ve sosyal haklarının erken tanınmış olması, sanayileşmenin nispeten yavaş gerçekleşmesi ve işçi sınıfını temsil eden partilerin iktidar sorumluluğunu yüklenme olanağına sahip olmaları, işçi-işveren çatışmasının pragmatik veya ideolojik nitelik taşımasının çeşitli sebepleridir. Bu koşulların hepsinin veya çoğunun gerçekleşmiş olup olmamasına göre farklı yoğunluklarda ortaya çıkan sınıf çatışmaları, Anglo-Sakson ve İskandinav ülkeleri ile Kara Avrupası ülkelerinde farklı seviyelerde ve şekillerde yaşanmıştır. Avrupa’nın en büyük işçi partilerine sahip olan Britanya ve İskandinav ülkelerinde, seçkinlerin işçi sınıfının taleplerine yönelik tepkilerinin ılımlı ve pragmatik bir karaktere sahip olması, bu ülkelerde yaşanan işçi-işveren bölünmelerinin daha yüzeysel olmasına sebep olurken; Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya ve İspanya’yı içine alan Kara Avrupası’ndaki işçi-işveren bölünmeleri çok daha derine inmiş ve buradaki ulusal elitler, sendikaları ve Sosyalistleri bastırmak için sert önlemlere başvurmuşlardır. Bu durum, işçi sınıfı örgütlerinin kendilerini ulusal kültürden izole etme girişimlerine ve güçlü ideolojik hareketlere yönelmelerine sebep olmuştur (Lipset ve Rokkan, 1967: 21-23; Özbudun, 1974: 50).

Siyasal partilerin doğuşu bağlamında, Batı ülkeleri özelinde en çok önem taşıyan sosyal bölünme tipi işçi-işveren çatışması sonucu ortaya çıkan bölünmelerdir. Batılı demokrasilerde politika geniş ölçüde sınıf politikalarına dayanmaktadır. Bireylerin sınıfsal durumu ile siyasal davranışları arasında kuvvetli bir ilişki bulunmakta ve bu sebeple ortaya çıkan siyasal partiler de genellikle sınıf bölünmelerini yansıtmaktadırlar. Batı Avrupa ülkelerinin sınıf yapılarında özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra meydana gelen değişimler bu ilişkiyi zayıflatmış değildir. Ulusal gelirin daha adil dağılımıyla birlikte,

sınıflar arasındaki hayat standardı ve sosyal statü farklarının azalmasına rağmen, işçi sınıfının genellikle Sol partileri; yüksek ve orta sınıfların ise Sağ partileri destekleme eğilimleri devam etmektedir (Özbudun, 1974: 43-44).

Batı ülkelerinde hakim olan sosyal bölünme tipinin fonksiyonel (sınıfsal) bölünme oluşuna karşılık, az gelişmiş ülkelerin siyasal sistemlerinde sınıfsal bölünmelerden çok, yerel ve kültürel bölünmelere rastlanmaktadır. Büyük çoğunluğu dil, din ve ırk bakımından homojen olmayan Asya ve Afrika ülkelerinde merkezîyetçi elitlerin güçlü bir ulusal devlet oluşturma çabaları genellikle merkez-çevre çatışmalarına yol açmaktadır. Bu durum, çoğulcu bir rejime sahip olan az gelişmiş ülkelerdeki siyasal partilerin Batılı siyasal partilerden bazı önemli yönlerden ayrılmasına, parti etiketlerinin çoğu zaman Batı ülkeleriyle aynı anlamları taşımamalarına yol açmaktadır. Bunu özellikle Sol partiler bakımından gözlemek mümkündür. Batılı ülkelerde Sol partiler, işçi sınıfının çıkarlarına hitap eden ve bu çıkarları temsil eden partilerdir. Dolayısıyla, bunların orta sınıflardan gördüğü destek hayli sınırlı ölçüde kalmaktadır. Sanayileşmenin başlangıç evresinde bulunan ve henüz geniş bir işçi sınıfına sahip olmayan az gelişmiş ülkelerde Sosyalizm, işçi sınıfının ideolojisi olarak değil; bağımsızlığı, hızlı ekonomik gelişmeyi, sosyal modernleşmeyi ve eşitliği sağlayan bir siyasal program olarak görülmekte ve bu sebeple eğitim düzeyi yüksek orta sınıf mensupları ile siyasal elit arasında önemli destek bulmaktadır. Buna karşılık, gelir durumu düşük köylü kitlelerinin başını çektiği geleneksel değerlere daha fazla bağlı olan alt sınıflar arasında geleneksel düzenin temsilcisi olan Muhafazakâr partilere oy verme eğilimine sıklıkla rastlanmaktadır (Özbudun, 1974: 54-55).

3. TÜRKİYE'YE ÖZGÜ SOSYAL BÖLÜNME ÇEŞİDİ: “MERKEZ-ÇEVRE” ÇATIŞMASI

Türkiye'deki sosyal bölünmelerin çeşidi daha çok merkez-çevre modeline dayandırılarak açıklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde görülen sosyal bölünmeleri merkez-çevre teorisi bağlamında analiz eden en önemli düşünür Şerif Mardin'dir. Tanzimat Dönemi'nden başlayarak çok partili siyasal hayatın uygulama bulduğu 1950'li yıllara kadar Türkiye'de görülen sosyal bölünmeleri, merkez-çevre çatışması çerçevesinde inceleyen Mardin, Avrupa'daki toplumsal yapılarla Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik farklılıklarını da aşağıdaki şekilde özetlemektedir (2015: 37-38):

“Batı'da devleti biçimlendiren güçler, modernleşme başlamadan önce Osmanlı Devleti'ni biçimlendiren güçlerden önemli ölçüde farklı gibi görünmektedir. Modern devleti yaratan merkezileşme süreci, dayandığı feodal temellerden ötürü, çevre güçleri diyebileceğimiz şeylerle uzlaşmalar yapılması sonucunu veren bir dizi karşı karşıya gelmeyi kapsamıştı. Karşı karşıya gelmeler çeşitliydi. Devlet ile Kilise, ulus kurucular ile yerelciler, üretim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar arasındaki çatışmalar, bunun örnekleridir. Bu çapraz bölünmeler, Batı Avrupa modern siyasasının bükülgenliğine büyük ölçüde katkıda bulunan çeşitli siyasal kimliklerin ortaya çıkmasına yol açtı. Öte yandan merkez, çevresel öğelerle bir bağlantılar sistemi içerisinde bulunuyordu. Ortaçağ'ın büyük zümreleri (estates) parlamentolarda yer almıştı; alt sınıflara haklar tanınmıştı. 19. yüzyıldan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda, katmerli karşı karşıya gelmenin ve bütünleşmenin bu ayırt edici özellikleri eksik gibi gözükmektedir. Daha doğrusu, temel karşı karşıya gelme, tek boyutlu ve her zaman, merkez ile çevre arasındaki bir çatışma olarak ortaya çıkıyordu. Ayrıca, çevresel toplum güçlerinin özerkliği, ancak de facto'yduve, Batı Avrupa'da, örneğin, 'bağımlı tüzel kişilikler' olsalar bile 'Bey'den ya da Prens'ten ayrı' olan zümrelere tanınmış kurumsallık hakkı ile

bunun arasında çok önemli bir fark vardı. Yakın zamana kadar, merkez ile çevrenin karşı karşıya gelmesi, Türk siyasasının temelinde yatan en önemli toplumsal kopukluktu ve yüz yıldan fazla süren modernleşmeden sonra da varlığını sürdürmüş gibi gözüküyordu.”

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ile, çok partili siyasal hayata geçiş denemelerinin başarısızlıkla sonuçlandığı Tek Parti Dönemi'nin (1923-1945) sosyal bölünme sebebi olarak karşımıza çıkan merkez-çevre çatışması, Demokrat Parti'nin (DP) iktidarı ele geçirme süreci olan 1946-1950 yılları arasında daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra, 1946 yılında, üçüncü kez önemli bir muhalefet partisi kurulduğunda CHP, 1923-1946 yılları arasında taşra anlamındaki çevreye kuşku ile yaklaşan, bu kitleleri kendi iktidarına yönelik potansiyel bir muhalefet alanı olarak gören ve çevrenin merkez tarafından sıkı bir şekilde göz altında tutulmasını içeren karakteristik tutumundan vaz geçmemiştir (Mardin, 2015: 56-62).

Cumhuriyetin resmî tutumu, Anadolu'nun dama tahtasına benzeyen yapısını doğrudan reddetme yönünde olmuştur. Cumhuriyet ideolojisinin benimsettirildiği kuşaklar da; yerel, dinsel ve etnik grupları Türkiye'nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar olarak görmüşlerdir. Böylece merkez, “büyük eşitleştirici” rolünde çevrenin yeniden karşısına çıkmış ve kasvetli yüzünü yeniden göstermiştir. Atatürk, siyasal harekete geçirme ya da toplumsal yapıya ilişkin köklü değişikliklere girişme aracılığıyla başaramadığı şeyi, ideoloji ile yapmaya çalışmıştır. Köylerle ilgili birçok meselenin rapor edilmesi ve Köy Enstitüleri'nin kurulması başta olmak üzere kırsal kesimler üzerinde uygulanmaya çalışılan yoğun halkçı politikalar, Cumhuriyet Dönemi bürokratlarının köylülerle yeterince özdeşleşmemesi yüzünden başarıya ulaşamamıştır. Bu başarısız politikalarla beraber, yukarıdaki açıklanan sebeplerle, zaten ayrılmış olarak kendisinden kuşku duyulan kırsal alan (çevre), merkeze yakınlaşmak yerine ondan daha fazla uzaklaşmıştır (Mardin, 2015: 63-65).

3. 1. 1950'li Yıllar: İki Partili Yapı

CHP'nin bazı eski ve önde gelen üyeleri tarafından 1946 yılında kurulan DP, bir eşraf partisi olmaktan çok, kırsal kitlelerin ve onların başında bulunanların kuvvetle destekleyeceklerini düşündükleri bir siyasal ideoloji sayesinde başarıya ulaşmayı hedeflemiştir (Mardin, 2015: 65).

1950 yılında DP, kırsal alanda CHP'nin ve merkezin oluşturmuş olduğu bu boşluktan yararlanarak iktidar olmayı başarmıştır. Paradoksal bir biçimde, merkezin ve CHP'nin içinden çıkan bürokratlar tarafından kurulan DP'nin, kırsal alandaki CHP etkisini kıramamasına ve kentlerden daha fazla oy almasına rağmen, çevrenin temsilcisi konumuna nasıl sahip olduğu Mardin tarafından şu şekilde ifade edilmiştir (2015: 71-72):

“Cumhuriyet Halk Partisi, 1946'ya kadar ‘siyasal eylem için bir araç’ olmuştur en fazla. Bu tarihten sonra, partiler ortaya çıkınca, ‘kamunun, siyasaya katılması için bir ortam’ haline geldi. Ama bu dönüşüm, çevreyi bu partiye çekecek ölçüde yeterli değildi. Buna karşıt olarak, Demokrat Parti'nin siyasal propagandasında özellikle görüldüğü gibi gazetelerde ve öteki haberleşme araçlarında açıklanan muhalefet seçim platformu, ‘gerçek halkçılar’ ile ‘bürokratlar’ arasında bir tartışmanın yönlerini belirledi. Simgesel ve kültürel aksesuar (Demokrat Parti üyeleri tarafından camilere ve dinsel törenlere olağanüstü ilgi gösterilmesi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin bunu istemeye

istemeye izlemesi), laikliğin elden gittiği ileri sürülerek sert itirazlara hedef olmuş ve böylece Demokrat Parti, çevre kültürüyle özdeş bir kuruluş olarak görülmüştü. İşin gülünç yanı bu partinin dört kurucusunun, Halk Partisi'nin öteki üyelerinin bürokrat 'sınıf' tan oldukları kadar, bürokrat olmalarıydı.”

Mardin'e göre (2015: 73-74), CHP'nin gelecekte yapması gereken işin örgütlenme ve harekete geçirme olduğunu kavrayacak yerde, eski idealleri sınımsız koruma yoluna gitmesi, bürokratların CHP'yi en iyi işbirliği kurabilecekleri parti olarak seçmelerine sebep olmuştur. Bu durum, CHP'nin “bürokratik” merkezi; DP'nin ise “demokrat” çevreyi temsil ettiğini ileri sürmeyi sağlayacak sağlam nedenleri ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, 1950'li yıllardan itibaren muhafazakâr kültürü yaşatan kırsal nüfus, kentlere doğru göç ederek şehir merkezlerinde de bu kültürü devam ettirmişlerdir. Böylelikle DP'nin kent merkezlerinde de destek sağlayabileceği, gittikçe büyüyen ve güçlenen bir kesimin temsilcisi haline gelmesine katkı sunmuştur (Yıldız, 2018: 14).

27 Mayıs 1960 Darbesi, artık değişmez bir düzenin korunmasıyla özdeşleştirilen merkez ile çevre arasındaki kopukluğu vurgulayan bir girişim olmuştur. Bu tarihten sonra merkezin çevre karşısındaki eski tarzdaki kutuplaşması, zorlamaya dayalı Eski Cumhuriyetçi düzeni koruyanların, değişme isteyenler karşısında konum aldığı yeni tarzda bir kutuplaşmaya dönüşmüştür (Mardin, 2015: 74).

3. 2. 1970'li Yıllar: İdeoloji Partilerinin Doğuşu

1970'li yılların Türkiye'sinde görülen sosyal ve siyasi bölünmeler, 1950'li yıllara göre siyasi yelpazenin genişlemesi açısından farklılık arz etmektedir. Bu dönemde, iki partili dönemin klasik merkezlerine ortak olmaya çalışan yeni merkezler, çevrelerine de yeni çevreler eklenmiştir. Kemalist bürokratik yapının bir yansıması olarak CHP, Sol kanadın merkezini yani Merkez-Sol'u; DP'nin devamı olarak görülen AP ise, Sağ kanadın çevreden türeyen merkezini yani Merkez-Sağ'ı oluşturmuştur. Sosyalist Sol'un temsilcisi olan Türkiye İşçi Partisi (TİP) Sol kanadın; Milliyetçi özelliğiyle MHP ve dini niteliğiyle MSP ise Sağ kanadın ideolojik çevrelerini oluşturmuşlardır.

CHP ve AP arasındaki mücadele, 1961 Anayasası ile ortaya çıkan yeni siyasi ve bürokratik zeminin öngördüğü kurallar çerçevesinde merkez-çevre çatışmasının 1950'li yıllardaki devamı olarak okunabilir. MHP gibi milliyetçi bir partiye ek olarak, MSP ve TİP özelinde sistem dışı olarak adlandırılacak ideoloji partilerinin varlığı ise, merkez-çevre bölünmesinin yanı sıra, ideolojik bölünmelerin yaşandığını da göstermektedir. Dolayısıyla 1970-1980 yılları arasında, Türkiye'de, Şekil-1'de gösterilen “yerel eksen” ve “fonksiyonel eksen” içerisinde yer alan bölünmelerin aynı anda yaşandığını söyleyebiliriz.

4. MİLLİ GÖRÜŞ HAREKETİ: SİSTEME KARŞI İSLAMÎ MUHALEFET

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en önemli bağımsız İslamî hareketi hiç kuşkusuz Milli Görüş'tür (MG). Batının siyasi ekonomik ve kültürel sömürsü karşısında batılılaşmadan ayakta kalabilmenin yollarını arayan Necmettin Erbakan (Yıldız, 2017: 359), MG lideri olarak, 20. yüzyılın en etkili Türk İslamcı siyasetçisi olarak karşımıza çıkmaktadır. MGH'nin fikrî temelleri 1967 yılında atılırken, somut siyasi adımlar 1969 genel seçimlerinde Necmettin Erbakan ve bir grup arkadaşının bağımsız aday olmasıyla başlamıştır (Çakır, 2014: 544).

MG'nin sahip olduğu önündeki "millilik" sıfatına ve milli bünyemizin kendisini temsil ettiğinin ileri sürülmesine rağmen, "milliyetçi görüş" olarak adlandırılmaması ilgi çekicidir. Bu durumu açıklayıcı bir neden olarak, Türk toplumunun şanlı bir geçmişe sahip olmasında ve geleceğe dönük olarak "Yeniden Büyük Türkiye" idealinin hayata geçirilmesinde en büyük etkenin din olduğunun kabul edilmesi; dolayısıyla ulus bağına önem veren "milliyetçi" deyiminden kaçınılması gerektiği belirtilebilir (Sarıbay, 2014: 581).

Erbakan'ın ontolojik değer atfettiği "millilik" vasfı, Türklükle Müslümanlık arasında bir salınım sahiptir. Bir yandan, "Türk" ve "milliyetçi" ifadelerinin kullanılmamasına özen gösterilir, "millet" kelimesinin "ümme" ile eş anlamlı olan eski kullanımı sürdürülür; diğer yandan bin yıllık tarihten söz edilerek Osmanlı mirasına vurgu yapılır. Bu ideolojik salınım içerisinde "millilik" MG partilerinin kurucu değeri olmuştur (Bora, 2017: 470).

4. 1. Milli Görüş'ün Tanımı ve Diğer Görüşlerden Farkı

Milli Görüş'ün genel anlamda ne ifade ettiği ve diğer görüşlerden farkı konusunda Erbakan'ın izâhı geçmişin tarihî zaferlerine kadar uzanmaktadır. O'na göre Milli Görüş (2014: 433), şanlı tarihi boyunca İstanbul'u fetheden, çağ kapayıp çağ açan, Viyana'yı kuşatan, Çanakkale Zaferi'ni kazanan, İstiklâl Savaşı'nı yapan ve en son Kıbrıs'ta yeniden büyük harikalar ortaya koyan bu milletin ruh ve manasıdır. Milli görüşte millet kendisini bulmaktadır. Milli bünyemizin kendisini Milli Görüş temsil etmektedir.

Necmettin Erbakan'ın ifadeleri göz önünde bulundurulduğunda "Mili Görüş Nedir?" sorusuna verilecek tek bir yanıtın olmadığı görülmektedir. Milli Görüş; ekonomi, anayasal düzen, eğitim, dış politika, adalet, basın özgürlüğü, ifade ve inanç hürriyeti, aile, kadın hakları, tarım, hayvancılık, sanayileşme ve kalkınma gibi birçok konu özelinde ayrıntılı anlamlar taşır. Bu konularda Milli Görüş karşıtlıklar üzerinden tanımlanır. Söz konusu alanlarda yaşanan sıkıntılar, dünya ve İslam tarihinin derinliklerine kadar inilerek tespit edilir ve uzun uzun anlatılır. Mevcut bozukluklar taklitçi zihniyet ve partilerin eseridir. *Ahlâk, maneviyat, şanlı tarih, şerefli millet* gibi vurgulara sıkça yer verilerek, söz konusu sorunların çözümüne yönelik atılması gereken adımlarla gerçekleşecek olan idealize edilmiş yönetim sistemi Milli Görüş olarak adlandırılır (Erbakan, 2014: 39-136).

MG'nin Erbakan'ın konuşmalarını içeren uzunca metinlere bağlı kalınarak kitlelere aktarılmaya çalışılmasının zorluğu, kavramın somut, açık ve tek bir tanımının yapılamamasına sebep olmaktadır. Bu sıkıntı göz önünde bulundurulmuş olacak ki, Talip Tuğrul tarafından Erbakan'a ve O'nun konuşmalarına ait tüm metinler analiz edilerek MG'nin tanımı ve genel karakteri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Tuğrul'a göre Milli Görüş Hareketi MGH (2017: 617), 1960'lı yılların sonlarında Türkiye'de ortaya çıkmış, İslamî mücadelede parti/siyaset metodunu benimsemiş, Necmettin Erbakan tarafından kurulmuş ve yeni bir model olarak "Adil Düzen" tezini ortaya koymuş siyasal-ıslahatçı bir İslamî harekettir.

MGH'nin temel karakterleri ise şu kavramlarla açıklanabilir: İslamcılık, İslam birliği ideali, ümmetçilik, tasavvuf menşeli oluş, Ehl-i Sünnet mensubiyeti, mezhepler üstü duruş, millilik, yerellik, anti-emperyalizm, anti-siyonizm, siyasallık, ıslahatçılık, karizmatik lider tipli oluş, kuşatıcılık, aktivizm ve teşkilatçılıktır (Tuğrul, 2017: 617).

Milli Görüş'ten başka iki görüş daha vardır. Bunlar “Solcu Görüş” ve “Liberal Görüş” tür. Solcu Görüş, bütün tarihi boyunca doğru yolu bir türlü bulamamış olan Batı'daki hürriyetleri tahdit eden verimsiz Sosyalist görüşlerden kaynağını almaktadır. Liberal Görüş ise yine Batı'daki sömürücü, koyu faizci, kapitalist görüşlerden ilham almaktadır. Solcu ve Liberal Görüş yabancı kaynaklara dayanmaktadır. Milli bünyemize zararlıdır. Fikir emperyalizminin tesiri ile sonradan içimize girmişlerdir (Erbakan, 2014: 432-433). Maddî kalkınmaya ağırlık vererek manevî kalkınmayı ihmal eden Sol ve Liberal görüşlerin aksine Milli Görüş, önce ahlâk ve maneviyat bayrağını açarak yola çıkmıştır. Milli Görüş doğru yolu (hak yolu) temsil ederken, Solcu ve Liberal Görüş ayrı ayrı yanlış yolları (batıl yolları) temsil etmektedir (Erbakan, 2014: 433-434).

Erbakan siyasete atıldıktan kısa bir süre sonra kendilerinin milli, diğer siyasal partilerin gayrı milli görüşü temsil ettiğini ileri sürmüştür. Gayrı milli tanımı hemen ardından yerini taklitçi suçlamasına bırakmıştır. Buradaki “milli” sıfatı *dünyevî/ulusal* olmaktan ziyade *dinsel/ümmetçi* bir vurgu taşımaktadır (Çakır, 2014: 544). Necmettin Erbakan'ın Batı Dünyası özelinde hak (Milli Görüş)-batıl (Sol ve Liberal Görüş) olarak sınıflandırmış olduğu politik kutuplaşma örneği, Türkiye'deki siyasal partiler söz konusu olduğunda milli-taklitçi ayrımıyla karşılığını bulmaktadır. MSP, yegâne milli (hak) partidir. Gerek komünizm, gerek liberalizm, gerek devletçi CHP; gerek üç buçuk zengini tutan renksiz AP, taklitçi (batıl) zihniyetin farklı unsurlarıdır (Bora, 2017: 470). Milli Görüş'ü MSP, Liberal Görüşü AP, Solcu Görüşü ise CHP temsil etmektedir (Erbakan, 2014: 432).

4. 2. Milli Görüş Hareketi'nin Organları: Erbakan Etkisi ve Partinin Önemi

Türk siyasi hayatında 1970'li yıllardan günümüze kadar sıkça tartışmalara konu olan MGH'nin önemli bir güç olarak ortaya çıkmasında, hareketi temsil eden siyasal partilerin aldıkları oyun çok ötesinde farklı durumlar vardır. MGH; gençlik, medya, çalışan kesim, iş dünyası, sanayiciler, küçük zanaatkarlar gibi tüm toplumsal yapıları kucaklama amacı doğrultusunda bir siyasal parti yapılanması olarak kurulmuş olsa da, zaman içinde belirtilen tüm alanlarda örgütlü bir hareket görüntüsüne kavuşmuştur (Poyraz, 2006: 268).

MG partilerinde görülen hızlı oy artışı kamuoyunda hareketin kendine özgü yapılanmasına yönelik ilgiyi artırmıştır. Bu çerçevede, resmî açıdan parti dışında yer alan fakat parti ile ilişkili olan MGH ideolojisine sahip birçok sivil toplum kuruluşu dikkatleri üzerinde toplamıştır. Milli Gençlik Vakfı (MGV), Milli Gazete, Kanal-7 ve TV-5 televizyonları, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD), Hukukçular Derneği (HUDER) ve Avrupa Milli Görüş Teşkilatları (AMGT) gibi sivil toplum kuruluşları kamuoyunun gündemini oluşturmuştur (Poyraz, 2006: 270). Bunlar arasında özellikle MGV ile yurt dışındaki işçi kesimini temsil eden AMGT, MGH'nin dinamo görevini üstlenen kurumlar olmuşlardır (Poyraz, 2006: 268).

MGV harekete heyecan veren, AMGT finansal destek sağlayan kurumlar olarak dikkat çekerken, hareketin propaganda faaliyetlerini yürüten Milli Gazete, Kanal-7, TV-5 gibi yazılı ve görsel medya kuruluşları, diğer önemli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda sayılmış olan MGH organları, toplumun farklı kesimlerine yayılmış ve farklı görevleri olan yapılanmalar olarak faaliyet gösterebilirler de, Çınar'a göre (2005: 101) MGH, Erbakan'ın "hareket" içindeki özel konumu nedeniyle Türkiye'deki *en kişisel harekettir*.

MGH, bazı tarihsel nedenlerin de katkısıyla İslamî misyonun Erbakan'ın şahsında kişiselleşmesini ve O'nun kontrolü altındaki "Genel Merkez" in idaresi altında tekelleşmesini ifade eder. Bunun doğal bir sonucu olarak, Erbakan'ın ve O'nu temsil eden yakın çevresinin hareketin tabanı ve siyasal alanda görünür olan seçkinleri ile kurduğu ilişki ağının temel unsuru *itaattir*. Bu çerçevede içinde tabana biçilen rol, izlenecek yolun ne olduğunun belirlenmesine katılım değildir. Tabandan beklenen şey, Genel Merkez tarafından saptanmış olan misyonun, yine Genel Merkez istediği zaman ve izin verdiği ölçüde uygulanmasına katılmaktır (Çınar, 2005: 88).

Hareketi parlamento gibi üst düzeylerde temsil edenler için de durum farklı değildir. Hareketin siyasal seçkinleri olarak adlandırabileceğimiz bu grup, izlenen siyasete ilişkin muhalefetlerini Genel Merkez'e taban kitlesine oranla daha kolay iletebilirler. Fakat bu mesajların da hareketin izlemiş olduğu siyasete pratik etkisi yok denecek kadar azdır. İslamî misyonun ne olduğuna, bu misyonun ne zaman, nerede ve nasıl savunulacağına ve bu misyondan ne şekilde tavizler verilebileceğine, Necmettin Erbakan ve yakın çevresinden oluşan Genel Merkez karar verir. Dolayısıyla, MGH'nin açık ve belli bir dava etrafında değil, davayı temsil eden kişiler etrafında toplanmış bir hareket olduğu söylenebilir (Çınar, 2005: 88-89).

Çınar'ın görüşlerine benzer şekilde Ruşen Çakır da (2014: 544), MGH'nin yan kuruluşları veya organlarından ziyade siyasal partilerinin daha fazla ön plana çıktığını düşünmektedir:

"Millî Görüş Hareketi, yasal siyasi bir parti etrafında mücadeleyi temel almıştır. Her ne kadar Avrupa'daki AMGT ya da 1970'li yıllarda "Akıncılar", 1980 sonrası "Millî Gençlik Vakfı" gibi gençlik örgütlenmeleri ile bazı vakıf ve dernekler hareket bünyesinde faaliyet göstermiş ve zaman zaman öne çıkmış olsalar da, ana odak her zaman parti olmuştur."

Elli yıla yaklaşan tarihleri boyunca Millî Görüşçüler sırasıyla MNP, MSP, RP, FP ve SP olmak üzere beş parti kurmuşlardır. MNP'nin Kuruluş Beyannamesi'nde yer alan: "*Millîtimizin fitratındaki yüksek ahlak ve fazilet kuvveden fiile çıkacak, Millî Nizam Partisi'nin muntazam kanallarından dört bir yana dağılarak bütün yurt sathında, her tarafa refah, saadet ve selamet* götürmeye başlayacaktır" cümlesinde, kurulmuş olan beş partinin de isminin yer alıyor olması, MG partilerinin geçirdikleri bütün değişim ve dönüşümlere rağmen hep aynı istikamette gittiğinin sembolik bir kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır (Çakır, 2014: 544).

5. TÜRKİYE'DEKİ SOSYAL BÖLÜNMELELER AÇISINDAN MSP VE RP ÖRNEĞİ

Türkiye'nin 1970'li yıllarında kurulan ve 1990'lı yıllara damgasını vuran Millî Görüş Hareketi (MGH) ve bunun en önemli partilerinden ikisi olan MSP ve Refah Partisi'nin (RP) siyasal alanda ciddiye alınması gereken bir güç olarak ortaya çıkması, merkez-çevre çatışmasını farklı şekillerde de olsa yeniden gündeme taşımıştır.

5. 1. Milli Selamet Partisi (MSP)

Kapatılan Milli Nizam Partisi'nin (MNP) Genel Başkanı Necmettin Erbakan, olağanüstü dönemin (12 Mart) etkilerinden uzak kalmak için olağan seçimlere kadar uzanan süreyi İsviçre'de geçirmiştir. Türkiye'de kalan MNP kadroları 1973 seçimleri yaklaşırken yeni bir parti kurmaya karar vermişlerdir. Kurucularından hiçbirisi MNP üyesi olmayan siyasetçilerin başvurusuyla, 11 Ekim 1972 tarihinde MSP kurulmuştur. Tüccar ve mühendis ağırlıklı Genel İdare Kurulu (GİK), partinin genel başkanlığına Süleyman Arif Emre'yi getirmiştir (Aydın & Taşkın, 2016: 248-249; Çakır, 2017: 231).

MNP'nin devamı niteliğindeki yapılanmasıyla kendi doğal tabanına güçlük çekmeden ulaşan MSP, kısa süre içerisinde 21 Ocak 1973'te toplanan Birinci Büyük Kongre'de 42 il ve 300'e yakın ilçede örgütlenmiş, partinin perde arkasındaki lideri Necmettin Erbakan da yurda dönerek 1973 yılının Mayıs ayında MSP'ye katılmıştır. Böylelikle MSP, 14 Ekim 1973 tarihinde yapılacak olan genel seçimlere hazır hale gelmiştir (Aydın & Taşkın, 2016: 248-249; Çakır, 2017: 231; Çalışlar, 1997: 44; Sarıbay, 1985: 109).

MSP, 14 Ekim 1973 genel seçimlerine Süleyman Arif Emre genel başkanlığında girmiştir. Seçimlerden hemen sonra, 20 Ekim 1973 tarihinde yapılan GİK toplantısıyla Necmettin Erbakan MSP'nin ikinci genel başkanı olmuştur (Akgül, 2003: 49).

MSP kendi programını "Milli Görüş" başlıklı bir bildiriyle kamuoyuna sunmuş, Önce Ahlâk ve Maneviyat ve Ağır Sanayi Hamlesi sloganlarını kullanarak Türkiye'de 50 yıla yaklaşmış olan Milli Görüş düşünce geleneğini başlatmıştır (Aydın & Taşkın, 2016: 248-249; Türkmen, 2014: 54).

MSP, kendini diğer siyasal partilerden Türk Batılılaşma tarihine yönelik eleştirel tutumla farklılaştırmıştır. MG ve bunun karşısına yerleştirilen Batı taklitçiliği söylemi, MSP yöneticilerinin temel siyasi ayrımı olmuştur. Geleneksel değerler ve kurumlardan bir kopuş olarak nitelendirilen Batılılaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının ve Cumhuriyet Dönemi'nde ortaya çıkan sosyo-ekonomik ve politik hastalıkların temel sebebi olarak görülmüştür. Batılılaşma yerine teknolojik modernleşmeyi öne çıkaran MSP, ağır sanayi yoğunluklu bir ekonomik kalkınma hamlesi başlatılması gerektiğini, hatta koalisyon hükümetleri esnasında bunu başardıklarını iddia etmiştir. Parti, İslamî mesajlar taşıyan *manevi kalkınma* hedefi yanında ekonomik kalkınma sorunsalı da olan bir söylem geliştirmiştir (Dağı, 1998: 17).

Tavizsiz modernite karşıtı bir tavır içeren köktenci İslamcı hareketlerin aksine, MSP'nin modernitenin bir sonucu olan sanayi toplumunu hedeflemesi, partinin muhafazakâr-gelenekçi İslam düşüncesine dayalı bir çevre hareketi olduğunu göstermektedir (Dağı, 1998: 17).

Gelenekçi bir sosyal adalet anlayışıyla Kapitalizme sert eleştiriler yönelten MSP, büyük sermaye karşısında zor durumda olan, geleneksel değerlerini ve yaşam tarzlarını pratize edecek bir siyasal liberalizasyon kadar, siyaset yoluyla ekonomik kaynakların dağıtılması sürecinde de pay sahibi olmak isteyen küçük sermaye ve taşra esnafından önemli destek bulmuştur (Dağı, 1998: 18).

MSP, bir yandan Kemalist elitin karşısında ikinci bir merkezin temsilciliğini üstlenmenin, diğer yandan geleneksel kitlelerin siyasete katılmasının, bu kitlelerin kimlik krizini çözmenin, sanayileşmenin doğurduğu sosyo-ekonomik yoksunlukları gidermenin ve bunların ötesinde Siyasal İslâm ideolojisine laik demokratik siyasal sistem içerisinde meşruluk kazandırmanın aracı olma görevini üstlenen bir parti olmuştur (Aktaran Akdoğan, 1999: 264).

5. 2. Refah Partisi (RP)

Refah Partisi (RP) Türk siyasi hayatına 1983 yılında katılmıştır. İsim olarak yenilik arz etse de, tarihsel ve ideolojik açıdan yeni bir siyasal örgütlenme değildir. MNP ve MSP'nin devamı niteliğinde anılan bir partidir. Milli Görüş çizgisinin temsilcileri olan MNP ve MSP'ye göre RP, Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve siyasi yapıdaki değişime paralel olarak farklı politikalara yönelmiştir.

1980 sonrasında Türkiye'de görülen liberalleşme politikaları tüm partileri olduğu gibi söz konusu siyasi çizgiyi de değişime uğratmıştır. Parti hem söylem itibarıyla liberalleşmiş hem de sosyolojik tabanı önemli bir değişim geçirmiştir. RP'nin arkasındaki sınıf desteği, MNP-MSP çizgisine göre farklılaşmıştır. 1970'li yılların egemen ekonomik düzenini temsil eden İthal İkameci Sanayileşme (İİS) modelinde MNP ve MSP'nin küçük ölçekli sermaye sözcülüğü 1980'lerde yerini, neo-liberal “Yeni Sağcı” yaklaşıma paralel olarak RP'nin dünya pazarı ile ilişkiyi kabul eden bir söyleme bırakmıştır. 1970'li yıllarda Milli Görüş partileri MNP ve MSP, ekonomik alanda korumacı-devletçi bir anlayışı benimserken, 80'li yılların Milli Görüş partisi RP ise serbest piyasayı temel alan yaklaşımlara yönelmiştir (Akdoğan, 1999: 265). Böylece her dönemin ekonomik temelli yapısına uygun olacak şekilde partilerini isimlendirmeyi öncelikle tercih eden Milli Görüş Hareketi, disipline vurgu yapan “nizam” dan; manevi vurgusu yüksek olan “selamet”e ve Türkiye’de serbest piyasa ekonomisine geçiş yılları olan 80’lerde de “refah” a doğru yol almaya başlamıştır (Çakır, 2014: 548).

RP'nin ekonomi politikaları geçmiş çizgiye oranla bu şekilde bir evrim geçirirken, partinin siyasal alanda önemli bir aktör olarak sahneye çıkması, 1987 referandumu sonucunda Necmeddin Erbakan'ın liderlik koltuğuna oturmasıyla başlamıştır. O tarihe kadar RP, Ahmet Tekdal liderliğinde faaliyetini sürdürmüştür.

RP'nin asıl başarılı olduğu dönem 1990'lı yıllardır. RP, Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile ittifak yaparak girdiği 1991 genel seçimlerinde % 16,2 oy almış ve TBMM'de 40 vekille temsil edilmiştir. Böylece uzun bir aradan sonra Milli Görüş yeniden meclis içi muhalefet koltuğuna oturmuştur. Burada ilginç olan nokta, bu seçim sonuçlarının cumhuriyetin temel niteliklerine bağlı, demokrasi ve laiklik hassasiyeti olan çevreler (Laisist-Kemalist kesim) tarafından endişeyle karşılanmamış olmasıdır. Laisist-Kemalist kesim tarafından asıl şok 1994 yerel seçimlerinde yaşanmıştır. Bu seçimlerde % 19,09 oy alarak İstanbul ve Ankara başta olmak üzere 7 büyükşehir, 22 il, 92 ilçe ve 207 belde belediye başkanlıklarını kazanan RP'nin bu başarısı, kamuoyu tarafından, RP'nin yapılacak ilk genel seçimlerde Türkiye siyasetine damgasını vurmaya hazırlandığının açık bir delili olarak algılanmıştır (Aydın ve Taşkın, 2016: 412-413).

1995 genel seçimlerine eskiye oranla daha fazla kitleselleşerek giren RP, % 21,4 oy oranıyla birinci parti konumuna yükselmiştir. Doğru Yol Partisi (DYP) ile kurulan koalisyon hükümetinde Erbakan başbakanlık koltuğuna oturmuştur. Laisist-Kemalist bakış açısına göre bu durum, irticanın iktidarı olarak yorumlanmıştır (Bora, 2017: 476).

Erbakan'ın iktidarı çok kısa sürmüş, kurulan hükümet, ordunun geçmiş darbe örneklerine kıyasla doğrudan yönetimi ele geçirme (27 Mayıs, 12 Eylül) veya muhtıra yoluyla hükümeti resmi araçlarla uyarma (12 Mart) şeklinde değil; demokratik işleyişe dokunmadan sivil toplumun psikolojik harp konseptiyle seferber edildiği “postmodern” denen askeri bir müdahale (Bora, 2017: 477) yoluyla düşmüş ve sadece 11 ay kadar yaşayabilmiştir. “28 Şubat Süreci” olarak adlandırılan bu dönemde RP, 1998 yılında Anayasa Mahkemesi (AYM) tarafından kapatılmıştır. Böylece Milli Görüş'ün üçüncü partisi olan RP de, MNP ve MSP örneklerinde olduğu gibi yine aynı sebeple, laiklik karşıtlığı iddiasıyla siyaset sahnesinin dışına itilmiştir.

1990'lı yıllarda RP'nin politik yükselişinin omurgasını “Adil Düzen” sloganı teşkil etmiştir. *Kuvveti üstün tutan düzene karşı hakkı üstün tutan düzen* şiarıyla takdim edilen Adil Düzen'in yerleşik büyük sermayeye karşı Anadolu sermayesinin hayat sahasını genişletme vaadine ilaveten, yoksullara da hitap eden bir çağrışımı olmuştur. Türkiye'nin şiddetli bir piyasalaşma çığına girdiği, bu çığının saldırgan bir neo-liberal söylemle kutlandığı ve solun hem genel olarak zayıfladığı hem de kitle temasını yitirdiği bu dönemde Adil Düzen, emekçilere ve yoksullara çok cazip gelmiştir (Bora, 2017: 476-477).

Çevresel muhalefetin başlıca temsilcisi olan RP'nin yükselişi konusunda bu partinin seçmen tabanının sosyolojik nitelikleri üzerinde MSP'ye oranla daha fazla araştırma yapılmış ve farklı yorumlar ileri sürülmüştür (Özbudun, 2011: 32).

RP'nin seçmen profili, popülerliğinin zirvesini temsil eden 1990'ların ortalarında, selefi MSP'den önemli farklılıklar göstermektedir. RP, küçük tüccar ve zanaatkârların bir parçası olarak kalan MSP'ye oranla daha geniş bir seçmen kitlesine hitap edebilmiştir. Kitle partisi haline gelen RP koalisyonu içinde, Anadolu kasabalarındaki küçük tüccar ve zanaatkârlar, kırsal nüfusun önemli bir bölümü, kentlere göç etmiş olan yoksul alt sınıflar, hızla gelişen İslamî burjuvazi ve İslamcı aydınlar yer almıştır (Özbudun & Hale, 2010: 13).

SONUÇ

Batı Avrupa özelinde ifadesini bulmuş olan sosyal bölünmelerin boyutları, çeşitleri ve ortaya çıkan siyasal partiler tüm coğrafyalara uyarlansa bile, söz konusu bölünmelerin hangi ülkelerde hangi boyutlarda daha fazla yaşandığı ve hangi siyasal partilerin diğer partilere oranla daha fazla etkili olduğu ülkeden ülkeye değişmektedir. Söz gelimi; işçi-işveren çatışmasına yönelik sosyal bölünmeler ve ortaya çıkan siyasal partiler Kara Avrupası'nda daha fazla etkin iken, Türkiye'de bu bölünme çeşidi ve üretmiş olduğu siyasal oluşumlar kamuoyu oluşturma ve gündem belirleme konusunda daha az etkili olmaktadır.

Türkiye'deki sosyal bölünme çeşitleri 1950'li yıllarda daha çok merkez-çevre çatışmaları çerçevesinde gerçekleşirken, 1970'li yıllarda bu çatışmaya ideolojik bölünmeler de (İslamcı-Sosyalist-Milliyetçi) eşlik etmiştir. 1990'larda ise İslamcı yükselişe paralel olarak ideolojik bir ayrışma anlamında dindar-laik çatışması yaşanmıştır.

Türkiye'deki sosyal bölünmelerin farklılaşmasına yönelik en büyük katkıyı Milli Görüş Hareketi ve bu hareketin en önemli iki temsilcisi olan MSP ve RP yapmıştır. Özbudun (2011: 47), RP ile ondan önceki Milli Görüş (MG) partileri olan MSP ve MNP'yi çevresel muhalefeti temsil eden partiler olarak nitelendirmektedir. O'na göre, sosyolojik çeşitliliğine rağmen RP koalisyonunun farklı kesimlerini bir arada tutan ortak nokta, laikçi merkezî devlet elitlerini temsil eden iktidarlar tarafından dışlanmış, ötekileştirilmiş ve baskıya tabi tutulmuş olmalarıdır. Bir bakıma DP'yi iktidara taşımış olan çevre güçleri koalisyonu ile bu koalisyon arasında ciddi bir benzerlik göze çarpmaktadır. Aradaki tek önemli fark, burada liderliğin devlet elitleri içerisinde kopan bir grup tarafından değil, çevrenin kendi içinden gelen kişiler tarafından yürütülmüş olmasıdır. Milli Görüş partilerinin aynı zamanda İslamî muhafazakâr değerlerden esinlenmiş olmaları nedeniyle bu bölünmenin bir laiklik-dinî muhafazakârlık çatışması boyutunu da taşıması, onun esas itibarıyla bir merkez-çevre çatışması olarak nitelendirilmesine engel değildir. Çevre, tanzimattan günümüze kadar İslamî-Muhafazakâr değerlerle kendisini özdeşleştirmiştir. Nitekim laik bir hayat tarzına ve laik değerlere bağlılığından kuşku duyulmayacak DP liderliği de, sırf CHP iktidarına muhalefetinden dolayı muhafazakâr kitlelerden büyük destek görmüştür.

MG partilerinden MSP'nin siyasal hayatta faaliyet gösterdiği 1970'li yıllardaki bölünmeler ile RP'nin iktidarı ele geçirdiği 1990'lı yıllardaki bölünmeler birbirinden farklıdır. Çevresel muhalefetin bir unsuru olarak tanımlanan MSP ve RP ile DP arasında önemli farklar vardır. Özbudun'un tek önemli fark olarak gördüğü DP kadrolarının devlet elitleri içerisinde, MG kadrolarının ise çevrenin kendi içerisinde gelen kişiler tarafından çıktığı iddiası, aslında iki oluşum arasındaki farklılığa değil, bazı açılardan benzerliğe de işaret eder. MGH, Necmeddin Erbakan'ın lider kişiliğine sıkı sıkıya bağlı olan bir oluşumdur. DP örneğinin aksine herhangi bir siyasal partiden ayrılmamış, bürokraside yer almamış olsa da, kişisel olarak Erbakan, aristokrat bir aileden gelen, İstanbul Erkek Lisesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi gibi laik eğitim kurumlarında öğrenim görmüş, Almanya'da doktora eğitimini tamamlamış bir mühendis ve aynı zamanda bir akademisyendir. DP'nin merkezden çıkan bir oluşum olarak çevreyi nasıl ele geçirdiği konusunda yaşanan paradoksal durum aynı zamanda MGH için de geçerlidir. Dolayısıyla, iki merkez-çevre çatışması arasında bu konuda da bir benzerlik vardır. Yukarıdaki elit niteliklere sahip bir kişi olarak Erbakan'ın çevreyi (özellikle de alt sınıfları oluşturan İslamî çevreyi) ele geçirmedeki başarısı; liderlik vasıflarında, parti teşkilatlarına verdiği önemde, taban ile kurmuş olduğu sosyal iletişim ağlarında ve dindar kimliğinde aranabilir.

RP'nin güçlenerek iktidara geldiği 1990'lı yıllar, merkez-çevre çatışması çerçevesinde yerel-bölgesel bölünmelerden daha çok, Şekil-1'de ifadesini bulan ideoloji ağırlıklı fonksiyonel bölünmelere daha fazla benzemektedir. Buradaki ikili kutuplaşmanın temeli dinsel nitelikli olmuştur. Türkiye'deki siyasal partiler ilk defa ve eski dönemlerdeki örneklerine oranla daha yoğun bir şekilde, ideolojik bakımdan laik-dindar çatışması içerisinde yer almışlardır. Daha önceki dönemlerde etkisi görülen yerel eksene

bağlı merkez-çevre bölünmeleri yerini, fonksiyonel bölünmelerin sağ ucunda yer alan ideolojik ve dinsel bölünmelere bırakmıştır (Şekil-1). RP iktidarı bu bölünmenin itici gücünü oluşturmuştur. Kitle partisi özelliği göstererek bir koalisyon haline gelmek suretiyle Türkiye'deki Sağ kanadın merkezine daha fazla yaklaşmış olsa da, RP bu dönemde sadece Kemalist elitleri değil, Merkez-Sağ'ın laik ve Atatürkçü duruşunu da karşısında bulmuştur. RP tehdidi karşısında birleşmiş olan bu siyasal muhalefetin de katkısıyla, "28 Şubat Süreci" olarak adlandırılan sürecin sonunda RP Anayasa Mahkemesi (AYM) tarafından kapatılmıştır.

Türkiye'deki 1990'lı yıllardaki bölünmeler söz konusu olduğunda; RP'nin çevreyi, karşısında yer alan Kemalist koalisyonun *merkezi* temsil ettiği ileri sürülebilir. Fakat, bu dönemde merkez-çevre bölünmesinden ziyade ideoloji ağırlıklı dindar-laik çatışması Türk siyasetinde daha fazla ön plana çıkmış ve bu bölünme çeşidi merkez-çevre bölünmesini domine eden bir etkiye sahip olmuştur.

KAYNAKÇA

Akdoğan, Y. (1999). “İslamcılık Bağlamında Türkiye’de Siyasal İslamın Gelişimi ve Refah Partisi”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Akgül, A. (2003). Dünyanın Değişimi ve Erbakan Devrimi. Kültür Yayıncılık ve Dağıtım, İstanbul.

Aydın, S. ve Taşkın, Y. (2016). 1960’tan Günümüze Türkiye Tarihi. İletişim Yayınları, İstanbul.

Berkes, N. (1946). Siyasî Partiler: İngiltere, Amerika, Fransa ve Almanya’da. Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul.

Bora, T. (2017). Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler. İletişim Yayınları, İstanbul.

Çakır, R. (2014). “Millî Görüş Hareketi”. (Ed. Yasin Aktay), Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: İslamcılık, Cilt: 6, s. 544-576, İletişim Yayınları, İstanbul.

Çakır, R. (2017). Ayet ve Slogan: Türkiye’de İslamî Oluşumlar. Metis Yayınları, İstanbul.

Çalışlar, O. (1997). Refah Partisi Nereden Nereye?. Pencere Yayınları, İstanbul.

Çınar, M. (2005). Siyasal Bir sorun Olarak İslamcılık. Dipnot Yayınları, Ankara.

Dağı, İ. D. (1998). Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.

Duverger, M.. (1974). Siyasal Partiler (Çev. Ergun Özbudun), Bilgi Yayınevi, Ankara.

Erbakan, N. (2014). “MSP İkinci Büyük Kongresi Konuşması”. (Ed. Tacettin Çetinkaya) Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı, Cilt: 1, s. 431-450, MG V Yayınları, Ankara.

Heywood, A. (2007). Partiler ve Parti Sistemleri (Çev. Zeynep Kopuzlu), (Ed. Buğra Kalkan), Siyaset, s.357-387, Adres Yayınları, Ankara.

Katz, R. S. and Crotty, W. (2006). “Introduction”, (Ed. Richard S. Katzand and William Crotty), Handbook of Party Politics, pp. 1-5, SAGE Publications, London.

Lipset, S. M. and Rokkan, S. (1967). “Cleavage Structures, Party Systems and VoterAlignments: An Introduction”, (Ed., Seymour M. Lipset and Stein Rokkan), Party Systems and Voter Alignments, The Free Press, New York.

Mardin, Ş., (2015), “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, (Der.

Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder), Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Bütün Eserleri-6, İletişim Yayınları, İstanbul.

Özbudun, E. (1974). Siyasal Partiler. Sevinç Matbaası, Ankara.

Özbudun, E. and Hale, W. (2010). Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey: The Case of the AKP. Routledge, London and New York.

Özbudun, E. (2011). Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Özdemir, E. ve Atılğan, G. (2015). "Siyasal Partiler", (Ed., Gökhan Atılğan ve Attila Aytekin), Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinlerarası İlişkiler, Yordam Kitap, İstanbul.

Poyraz, F. (2006). "Türk Siyasal Yaşamında Milli Görüş Hareketi". Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sarıbay, A. Y. (1985). Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: Milli Selamet Partisi Örnekolayı, Alan Yayıncılık, İstanbul.

Sarıbay, A. Y. (2014). "Milli Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği". (Ed. Yasin Aktay), Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: İslamcılık, Cilt: 6, s. 576-590, İletişim Yayınları, İstanbul.

Teziç, E. (1976). 100 Soruda Siyasi Partiler: Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler. Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Tuğrul, T. (2017). "Milli Görüş Hareketi'nin Temel Karakterleri", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 10 (2), s. 617-657.

Türkmen, H. (2014). Türkiye'de İslamcılık ve Özeleştir. Ekin Yayınları, İstanbul.

Yıldız, M., (2018), "1950-1960 Dönemi Köyden Kente Olan Göçlerin Türk Siyasal Hayatına Olan Etkileri". (Ed. ErcanYılmaz ve Süleyman Alpaslan Sulak), Human Society and Education in the Changing World, s. 13-22, Palet Yayınları, Konya.

Yıldız, M. (2017). "Türk Dış Politikasına Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Politik Vizyonunun Etkisi". *Turkish Studies*, 12 (8), s. 355-366.